

Національна  
академія наук України

Інститут  
української археології та джерелознавства  
імені М. С. Грушевського



Інститут історії України



**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**  
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



**Видавництво "Світ"**

<http://svit.gov.ua/>

---

# Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

---



## ТВОРИ у 50 томах

### Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова  
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН  
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН  
Ярослав ЯЦКІВ

### Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор  
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар  
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО  
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ  
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК  
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО  
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК  
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

---

---

# Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

---



Том 10

Книга I

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1924–1930)



**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**  
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ  
ВИДАВНИЦТВО  
“СВІТ”  
2015

УДК 94(477)  
ББК 63.3(4 УКР)  
Г 91

*Випущено на замовлення  
Державного комітету телебачення і радіомовлення України  
за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою  
Інституту української археографії та джерелознавства  
імені М. С. Грушевського НАН України*



Упорядкування, передмова, коментарі: Оксана ЮРКОВА

Переклад статей:  
з чеської — Олена ТРЕТЯКОВА,  
з російської — Світлана ПАНЬКОВА



**Видавництво “Світ”**

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5  
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

© Інститут української археографії та джерелознавства  
імені М. С. Грушевського НАН України, 2015  
© Інститут історії України НАН України, 2015  
© Юркова О.В, упорядкування, передмова,  
коментарі, 2015  
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє  
оформлення, 2015

ІСТОРИЧНІ  
ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ  
ДОСЛІДЖЕННЯ



## З СОЦІАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНИХ КОНЦЕПЦІЙ АНТОНОВИЧА<sup>1</sup>

Двадцять літ тому, о сій порі ховали ми Володимира Боніфатійовича Антоновича\*. Кажу ми про себе і про багатьох тут присутніх, що зібралися тоді на сю сумну і величну церемонію — попроситися з людиною, що в своїй особі представляла цілу стадію українського життя, і з ним — закрити пройдену сторінку української історії. Мене викликано тоді на сей похорон зі Львова, і з огляду, що церемонію було відложено на кілька день, я застав ще покійного в його старенькім скромнім домку. Адміністрація постаралась обставити похорон так, щоб він найменше міг притягнути увагу широких кругів. Промови на могилі були заборонені, все мусило скінчитися в мурах університету, і сі мури не настроювали присутніх до особливої експансивності. Се була ворожа цитаделя обрусенія і офіційного чорносотенства, де покійний учений чув себе не дома, а в ворожій стані, під пильними аргусовими очима незліченних обов'язкових і добровільних наглядців, і так почував себе і я й інші представники української громади, що вважали своїм обов'язком сказати останнє слово великому провідникові. Щирі, сердечні слова відбивались від сих холодних миколаївських мурів, завішаних портретами царів та їх підніжків<sup>2</sup>. Ми одвели душу, справивши засідання на честь покійника тільки день пізніш, 16 (29) березня, і пом'янули, як могли й уміли, його наукову й громадську діяльність. Він був настільки ж дорогий нам, наскільки підозріливий і ненависний всім тим українофобським елементам, що окружали з усіх сторін наш український рух, чигаючи й чекаючи першого сприятливого для них моменту, щоб затоптати, заглушити його, передусім тих, що вважалися його провідниками.

Протягом довгого ряду літ таким провідником, втіленням українського руху і сосудом всеї української “шатости и измены”, кажучи термінами московських приказів, був Антонович, і на нього звертались отроєні стріли клевети і доноси ворогів українства.

Кілька місяців тому довелось мені переглянути книжечку Андрія Белого — “Крещений китаец”\*. Сей “роман” — спомини з дитячих літ, писані характеристичним, хитросплетеним стилем автора, що нагадують мені нашого старого Вишенського, — яскраво і випукло випроваджують під сею назвою “хрещеного китайця” постать авторового батька, відомого московського математика Миколи Васильовича Бугайова<sup>3</sup>. Любовно опи-

<sup>1</sup> Читано в присвяченім пам'яті Антоновича засіданні Історичної секції Комісії історіографії 25 березня.

<sup>2</sup> Моя промова над труною Антоновича в “Літ[ературно]-науков[им] вістнику”, 1908, кн. IV\*.

<sup>3</sup> В “романі” він зветься “Михайлом Летаєвим”.

суючи сю милу йому постать, автор характеризує батька не тільки як вічно загубленого в свої рахунки дивака, але і як яскраву громадську фігуру: “скіфа”, “русака”, великоруського націоналіста і централіста, непримиреного ворога “самостоятельной жизни окраин”, і для характеристики виводить такий його диспут з приїзжим київським приятелем — котрого характеризує як “болтуна, ліберела, австрофіла”:

— Что Антонович? Что пишет Грушевский? Здоров ли Букреев? Захарченко-Ващенко так же толста? А что Костяковские? — звучить вступна фраза, і далі починається “допрос с пристрастием”:

— Вы отъявленный, батюшка мой! вы отъявленный... Вы... с полячишками... Вы, я скажу вам, за Австрию.

— За Австрию, Австрию вы; украинская литература содержится, батюшка мой, на какие же деньги? Мы знаем-с про это. Вы, я доложу-ка вам...

— Я за Шевченка... Шевченко затерли совсем москали.

— Как и Гоголя? — едко хихикает папа.

— Что Гоголь? Кацап... Вот — Шевченко... Шевченко.

— Шевченко — Шевченко. А Антонович? А шайка его. — Да, да, Антонович, скажу вам откровенно — есть иезуит.

— Что же, знаете, ведь Антонович прекрасный ученый, общественный деятель: наш украинский Эразм... Вы, наверное, не читали трудов Антоновича”.

І так далі, включно до: “Да я бы за это за все вас...”

Се спомини кінця вісімдесятих і початку дев’ятдесятих років. В останніх часах ми жили дуже швидко і стільки пережили за останнє чвертьстоліття, що тим, які не переживали безпосередньо тих відносин, доволі тяжко перенестися в них.

Се часи, коли Антонович і його ближчі товариші, “українці польської культури” — як Михальчук, Рильський й ін., використовуючи свої старі зв’язки з товаришами-поляками, що зайняли за сей час визначні і впливові становища в Галичині, задумували пересунути центр тяжкості українського життя з бази російської на базу польсько-австрійську, або польсько-українське порозуміння і союз проти невольного і вільного обрусіння, що все грізніше насувалося на Україну і Польщу в Росії, а український елемент супроти нього не виявляв пожадної витривалості і відпорності.

В середині 80-х років Антонович відбув кілька заграничних подорожей, бачився з своїми старими товаришами, що після повстання 1863 року вийшли за кордон. Між іншим, близько познайомився з Валеріаном Калінкою, визначним польським істориком, містиком-моралістом, керівником церковно-політичної монашої організації “Zmartwychwstania”\*, а разом дуже впливовим провідником польської консервативної партії в Галичині, що держала в своїх руках, в тих часах нероздільно, її політику і адміністрацію. Ся стріча, без сумніву, відіграла велику ролу в планах польсько-українського порозуміння. Скептичне становище Калінки супроти шляхетської

Польщі мусило підкупати Антоновича, а мрії про польсько-українське розуміння, котрими був перейнятий сей монах-історик в останніх роках його життя, і його впливи в найбільше впливових, рішаючих кругах польського громадянства могли справді піддати Антоновичу і його одностудцям надію, що під протекторатом польських консерваторів українська національна культура, принаймні на якийсь момент, зможе знайти опорну точку для того, щоб дати відсіч “истреблению украинства” в Росії, що повним ходом пішло після указу 1876 року.

Річ відома, й історично неминуха, що під подвійним натиском — російським і польським, серед українського громадянства розвивалися надії і тяжіння в російську сторону там і тоді, коли ставав особливо нестерпним натиск польський, і навпаки — обгострення натиску російського викликали орієнтації на союз з поляками. Історичне суперництво Росії і Польщі піддавало надії, що росіяни будуть раді підтримати українців против поляків, а поляки против росіян, — хоча в результаті український елемент часто опинявся не в ролі *tertius gaudens*<sup>\*</sup>, а в позиції подвійно ущемленого.

Я не буду спинятись на історії самої угоди, а тільки підчеркну, як сей інцидент на переломі 1880 і 1890-х рр. підчеркнув репутацію Антоновича, так як характеризував її в тім часі, за споминами акад. Василенка, покійний Лазаревський: “Антонович — черезчур поляк”, хоча все життя і всю наукову працю він присвятив, власне, виясненню історичної кривди, котру український нарід витерпів від польської держави і польської шляхетської суспільності.

Вихований серед неї, знаючи прегарно її в сучаснім і минулім, Антонович був її неблаганним суддею і неприятеlem<sup>1</sup>. Але для таких людей, як Лазаревський, він був “слишком поляком” тому, що не був “привержен” до державності російської супроти польської, не мав тих — офіційною російською школою прищиплених упереджень против польської культури як культури, і против польської людини як людини, котрим підпадали українці, неспостережно для себе перейняті отим офіційним “спором славян между собою” — в тім числі і такі наші великі історики, як Костомаров і Лазаревський.

Антонович серед сих великих і малих істориків був майже єдиною людиною, свобідною від упереджень російської культури і від тої “подвійної психології”, котру він закидав українцям російської орієнтації — тому й попадав у “черезчур поляки”.

---

Автобіографія Антоновича, розпочата ним перед смертю, зісталася недокінченою\*. Великий жаль — бо се була б культурно-історична пам’ятка виїмкової ваги, при тих завданнях, які він собі ставив, приступаючи до

<sup>1</sup> На сю сторону я звернув увагу в своїй доповіді про основні ідеї творчості Антоновича в III книжці “Записок Укр[аїнського] наукового товариства в Києві”, 1909\*.



неї: в'яснити, як уложилась його індивідуальність під впливами наслідності, оточення, школи — і власної самодіяльності. Однак і ті фрагменти, що він дав, взяті разом з його славною “Сповіддю”\* і декотрими іншими працями, кидають яскраве світло на історію формування сеї глибоко інтересної індивідуальності.

Антонович надавав надзвичайну вагу принципів наслідності, і з цього становища мав дійсно всі причини глибше спинятися над тою складною спадщиною, котру одержав. Правнук галицької селянки з матірньої сторони і внук подільської — з батьківської, правнук польського магната, типового “кресового кролевяти”, з матірньої сторони і внук угорського революціонера з батьківської, вихованець матері-гувернантки з тісним і непохитним клерикально-шляхетським світоглядом і вольнодумця батька, з маленькості обертаючися в гуртку польських хлопоманів, — він не зразу міг знайти своє місце в складних соціальних відносинах нашої Правобіччини, і довго й уперто працював, поки знайшов свою путь і вказав її поколінням людей, що волею долі опинилися в подібній становищі: “українців польської культури”. Він начеркнув своє credo, здобуте в сій трудній роботі в своїй “Сповіді”, що стала дороговказом для багатьох і дуже багатьох, а в своїй автобіографії кількома яскравими штрихами зазначив той духовий, внутрішній процес, що привів його на ті соціально-національні позиції, на яких він лишився на ціле життя:

“Серед такого суспільства я опинився, скінчивши гімназію\*, як в осередку зовсім чужому і несподіваному”, — каже він, схарактеризувавши панську польську верству Правобіччя.

В гімназії я виростав під впливом педагога-іностраниця Діделя, чоловіка з глибоким демократичним передсвідченням; виховувався я на літературі, головним робом, французькій. В старших класах успів перечитати твори Монтеск'є, Руссо, Вольтера і деяких інших енциклопедистів, під впливом котрих склався мій світогляд. В шляхетській суспільності всякий зустрічавшийся чоловік, всяка аксіома того суспільства робили на мене вражіння чогось нежданного та архаїчного. Став я придумувати, як на своєму ґрунті примінити загальні принципи теоретичної демократії. Оказалось, що демократичний елемент в краю — це селяни. Тут знов появилось питання щодо народності. Ясно було, що селяни складають народність осібну. Але знання мої по українству були сливе ніякі. Скільки-небудь реальні історичні дані я мав тільки з книжок Скальковського “История Новой Сечи”, “Наезды гайдамак”\*. Про Кирило-Методіївське братство, про Шевченка не доводилось мені учити ніколи ні слова. Тим не менше факти говорили самі за себе. Притулюючи слабкі знання про українство до загальної демократної французької теорії, я одкрив сам собі українство. І чим більше займався наукою, чим більше читав і знайомився з історією,

тим більше переконувався у тому, що відкриття моє — була не зайва вигадка. В університеті я свої переконання передавав товаришам. З початку дивились на їх, як на щось незрозуміле, мало не божевільне. Потім поволі знаходились люди, що поділяли їх, і виробивсь цілий кружок так названих хлопоманів”<sup>1</sup>.

Рахуючи себе учеником французьких енциклопедистів, Антонович в пізнішій своїй діяльності вважав для себе найкращим дороговказом ідеї французької літератури, доволі близько підходячи до французького позитивізму і агностицизму другої половини ХІХ в., і взагалі щиро і з найбільшою приємністю орієнтувався на французьку літературу і науку — тим більше, що французька школа вела тоді провід в тих дисциплінах, яким він віддався в пізніших літах: антропології, археології і нумізматиці.

Пригадую, з яким вдовolenням він повторяв характеристику, дану йому з приводу одного завваження, як “найбільш послідовного позитивіста, якого коли-небудь доводилося стрінати”. Я думаю, що він хотів таким бути — власне в стилі французьких позитивістів 1860–1880-х років.

Російська ж культура і література, що нероздільно панувала над уявою і уподобаннями української інтелігенції тих часів, не викликала в нім ні особливого поважання, ні тим менше — симпатій. Він пізнав їх уперше як атрибути казьонної обрусительської школи, і вони зісталися для нього назавсіди знярядом українського поневолення. Він вважав, що російська література, вихована великоросійською поміщицькою верствою, не здатна дати провідних ідей демократичному, мужицькому суспільству, як українське. “Що може український читач взяти з сих творів, писаних поміщиками, де виступають самі князі та графи, а коли люди без титулів, то з величезними маєтками”, — говорив він, бувало, жартовливо і зневажливо. Психологічне самокопирсання російської літератури — кому воно потрібне? “А нарешті і мова напівзрозуміла для нас! Я допитувався не одного, що значить слово “лукошко”, і ніхто не міг мені пояснити”.

Се говорилося, розуміється, півжартом. Покійник любив парадокси в приятельській розмові, — але в сих парадоксах виявлялася дійсно щира неприязнь до всього, що в його очах було знярядом поневолення української народності великоруською, в які б воно культурні й артистичні форми не вбиралося. В усіх перевоплощеннях російської й української сторони російська була для нього гнобителькою, а українська гнобленою, і як він жартом висловлювався в кругу приятелів — взаємовідносини сих двох елементів в їх історичнім союзі виявлялися в тім, що великорос, виявляючи свій національний характер, від кожного кореня складав слово, що значило “бити”, а українець так само від кожного слова складав слово, що значило “тікати”. “Так воно й ведеться на протязі історії: оден б’є, другий тікає”, — сформулював його гадку один з присутніх приятелів. І сього правила притриму-

<sup>1</sup> “Літературно-наук[овий] вістник”, 1908, кн. ІХ, с. 395.

вався Антонович протягом свого життя — він вважав для себе за краще “тікати” від усіх приман російської культури і рекомендував також своїм приятелям і ученикам. Великоруська народна стихія лякала його своєю грубою, жорстокою, непохитною силою, культом безоглядного авторитету і насильства<sup>1</sup>. Вона відстрашувала його і в житті і в історії, і він не любив торкатися російсько-українських відносин, тому що не мав змоги висловити про них те, що мав в гадці, а гратися в компліменти не хотів.

Через те ж то він і був, кажу, “черезчур поляком”, на погляд тих, кого він називав “людьми з подвійною психологією” — за те, що вони хотіли поєднати малоросійський провінціалізм з культивуванням російської державності і “мірової русскої літератури”.

В дійсності симпатії Антоновича до польської культури й народності не були нітрохи більші, ніж до великоруської. Тільки він не чув для неї того страху, який викликала в нім жорстока і грубіянська, на його погляд, сила великоросійського елемента. Йому здавалося, що політична, державна роля польської народності пройшла безповоротно, і зробивши працею свого життя виявлення тяжких прогрішень історичної Польщі перед її недержавними народностями, він не передбачав можливості, щоб ся історична Польща ще раз воскресла з усіма своїми гріхами, ще в більше обгостреній формі, як ми то бачимо. Тому негативні сторони польської стихії викликали в нім не страх, а скорше — легковаження, і не вважаючи її небезпечною, навпаки готовий вважати поляків — після провалу останнього польського повстання, до певної міри “товаришами по нещастю” народності української, він прихильніше оцінював її — і легше počував себе серед неї, ніж серед великоруської, де він чув кожної хвилі можливість отакого грубого окрику, характеристично зафіксованого в споминах Андрія Белого: “Да я бы за это за все вас...”

Польську культуру, літературу, науку він уважав таким же слабим відбитком західноєвропейської, як і російську, і, минаючи її, радив кожному звертатися до перших джерел — великих здобутків освітнього французького руху XVIII в., вінчаного Великою революцією. Цінив польські джерелові роботи, видання матеріалів, благодушно-іронічно приймаючи їх шляхетсько-аристократичний гарнір — величання культурних заслуг польського панства на Україні, і таке інше. Пригадую, як тяжко вразив він одного з шляхетських українофілів, коли на його фразу про те, що то, мовляв, “ми” заселили й оборонили Україну, він відповів удано-простодушним запитанням, невже справді їх фамілія визначалася такою родючістю, що своїми дітьми (очевидно — не шлябного походження) могла заселити такі людні ключі і волості?

Польську суспільність він знав в її сильних і слабих сторонах, і його дотепи над її слабкими сторонами часто бували незвичайно влучні.

<sup>1</sup> Див. його “Три національні типи народні”, запись слухачів, підписана “Низенко”, в “Правді”, 1888, с. 162\*: “На малій чулості москаля засновані його прямота і грубіянство; він не вважає на те, щоб там кого не зачепити, не образити”... і т. д.

Любов'ю ніжною, глибокою, безмежною він оточував зате стихію українську. Він знав її теж в її сильних і слабих сторонах. Він не закривав очей на сі слабкі, негативні сторони. Він не возвеличував нашого народу, не робив з нього “месії народів”, прикладом польських патріотів. Але він ніколи не глумився з тих слабих сторін. Він любив український нарід з його сильними й слабими сторонами. Я думаю — він волів би бути в пеклі з українцями, ніж з великоросами чи поляками в раю. Тим більше що Україна — найкраща країна на світі, мала, на його погляд, сю серйозну хибу, що була за холодна — занадто обернена від сонця. Центральне ogrівання їй би не пошкодило.

В своїй автобіографії, як ми бачили, Антонович поясняв, як він прийшов до свого українського патріотизму розумово — через демократизм до місцевої народної маси і його землі. Але се не був виключно розумовий процес — підклад був емоціональний. За поміччю своїх демократичних ідей він тільки надав принципальний характер своїм симпатіям до краю, його минулого, його побуту і людей. Не сотворив собі кумира з шляхетського танцюристого раю, як польські поети так званої української школи, ані з російської культури, котрої адептами ставали різні наші не тільки “лівобережці”, але й “правобережці”. При світлі революційного західного аналізу Антонович знайшов свій “предмет” в українській масі, в її стихійних малосвідомих, але в істоті вповні революційних поривах боротьби з феодальними привілеями, з бюрократизмом і централізмом. Доглянув їх під подвійною заслоною польського поміщицького життя і офіційного російського бюрократизму — і оцінив відповідно. А ту неохоту до державного примусу, яку навівали на нього вікові експерименти, що пророблялися над сею масою правителями і наїзниками чужими, він переніс і на свійські спроби поневолення і експлуатації народної маси — хоча б в інтересах своєї національної культури і держави. Його демократизм і народництво набрало виразно закрашеного антидержавницького, анархістичного характеру — котрим в більшій або меншій мірі був офарблений взагалі лівий народницький український рух тих часів, 1860—1870 рр. “Громада” стала гаслом Антоновича в історії значно раніш, на яке чвертьстоліття, ніж стала в новій редакції програмою для Драгоманова і його гуртка.

На превеликий жаль, Антонович не освітив того процесу, в яким зложився в нім сей культ “громади”. В своїй автобіографії він вичисляє сумарично ті джерела, з яких він черпав свої відомості про українську минувшину: збірники пісень Максимовича, Срезневського і Метлинського, літописи Самовидця, Грабянки і Величка, компіляція Рігельмана, “Історія Русів”, праці Бантиша-Каменського, Марковича, Скальковського. Тільки згодом довелось йому почути про Кирило-Методіївське братство, прочитати Шевченка. Знов-таки лишається невідомим, в яких розмірах він мав

змогу ввійти в ідеологію кирило-методіївських братчиків. Я думаю, що в доволі обмежених — як взагалі були обмежено з нею знайомі київські українські круги 1850—1860-х років.

Жандармерія дійсно встигла вчас взяти під ключ кирило-методіївську ідеологію — як хвалився її шеф гр[аф] Орлов, і те, “що снилось-говорилось” в київським осередку 1846 року, здебільшого зісталось секретом для молодого покоління, що вийшло на його місце в 1850—1860-х рр. “Книга биття українського народу” — сей канон українського демократизму\* — не був звісний, се певно. Наскільки існувало “устне преданіє” — мало відомо, і ледве чи воно визначалось якою-небудь повнотою і яскравістю. Дослідів в сім напрямі не переведено, і тому не ясно також, що саме міг взяти від нього Антонович, складаючи свою історичну ідеологію українства в 1862—1863 рр., саме в момент польського повстання, протиставляючи польським мріям відродження Польщі, в новій поправнішій едидції, свої міркування про політичні ідеали українського народу.

Ся його ідеологія, розпочата монографією про початки козацтва 1863 р.\*, продовжена студією про городи 1868\*, в ще м'якших тонах переведена через ряд інших праць, зробила сильне вражіння на сучасників і дала провідні ідеї своєму поколінню далеко скорше, кажу, ніж дав свою програму Драгоманов. Невважаючи, що сам Антонович перший дуже скоро відрікся від першого й найбільш яскравого і повного викладу своєї ідеології — сеї праці про початки козащини як праці незрілої і в багатьох частях фантастичної, вона мала вплив і заслугує увагу з сього погляду, а також і тому, що дає ключ до провідних ідей пізніших студій Антоновича — більш наукових в користуванні матеріалом, більш здержливих в освітленні і загальних висновках, але перейнятих тою ж ідеологією. Вона дає багато зрозуміти в історичному народництві не тільки автора, але і цілих поколінь 1870-х і 1880-х років. Доктрина Драгоманова, кінець кінцем, теж була її модифікацією. В історії Драгоманов не стидався вважати себе учеником Антоновича і йшов його слідами, — хоча й давав його висновкам нове освітлення і сильно відмінний практично-політичний вжиток.

Пригляньмося ж сьому “Исследованию о козачестве” як синтезові тих складних впливів, які перейшов Антонович за свій період шукань. Йому в сей момент ішов тридцятий рік життя. Він, можна сказати, скінчив свої “роки учеництва” і “роки мандрувань” і починав свою творчість — або принаймні підходив до неї.

Випускаючи свою першу працю, він до певної міри поставив її під заслін свого попередника і учителя в історичному і археографічному досліді — Іванішева. Випускаючи акти про козащину з своєю вступною розвідкою, він одночасно випустив — в новій ролі “головного редактора Київської археографічної комісії” — розвідку Іванішева про копні суди, або, як вона називалась, — “О древних сельских общинах в Юго-Западной России”\*. В передмові він підчеркував вагу “общинного начала” в старій Русі і в литовсько-польській добі української історії, — котру засвідчували його

матеріали до історії козаччини, з одної сторони, документи про копні громади Іванішева — з другого боку: вони свідчили, як уперто обстоював “природний інстинкт народу” сі громадські форми против натиску польсько-шляхетського феодалізму. Посилався, таким чином, на висновки сучасного російського слов’янофільства. Але ще в більшій мірі міг би послатися на суголосні польські теорії первісного “гміновладства”, розвинені Лелевелем — широко популярні в тих польських революційних кругах, де так довго обертася Антонович. Я думаю, що вони фактично не менше відбилися на сих поглядах Антоновича, ніж досліди Іванішева або Костомарова, і стріча сих двох течій могла укріпити Антоновича в тім переконанні, що громада, власне, була організаційним принципом і втілила в собі поняття ладу і справедливості в слов’янським і, зокрема, в українським народнім житті.

З сього становища він писав і свої студії про початки козаччини:

“В добі так званої удільно-вічевої Русі, від кінця IX і до початку XIV віку\*, — читаємо тут, — слов’янські землі, зібрані в одну цілість під владою княжого роду, у внутрішнім складі своєї людності виявляли три головні сили, що розвивалися поруч себе й силувалися дати перевагу кожда свому принципіві, який вона репрезентувала в політичнім організмі Русі. Сі три сили були такі: громада (“община”), дружина і княжа власть.

Громада представляла собою елемент тубільний, слов’янський. Основною прикметою громадського порядку було: рівноправність усіх членів громади, вирішування всіх громадських питань, зовнішніх і внутрішніх, ухвалою громади на зборі всіх членів — або вічі; самоврядування і самосуд дорогою таких же ухвал віча.

Дружина — елемент чужий, сторонній. Вона засновувала своє право на силі своєї зброї і на персональних послугах відданих князеві, стреміла до порядку, полярно протилежного. Тимчасом як у громаді індивідуальності стушувувались і покорялись громадській ухвалі, громадській користі і громадській волі, — серед дружини індивідуальність висувалась, старалася поширити круг своєї діяльності і особистих користей, по можності якнайбільше вирізнятися з кола її рівних осіб, і йшла до сеї мети дорогою лицарських заслуг, оружноі помочі князеві і уступок та ласк князя, здобуваних сею поміччю. В розвою сих змагань все, що добувала дружина, вона здобувала коштом громади та їх прав. Тому сі два принципи ведуть між собою неустанну боротьбу, і ся боротьба, в залежності від часу і обставин міняючи свою закраску, то підіймаючись, то опадаючи під впливом ріжних причин, — викликає головний інтерес у внутрішній історії України (Юго-Зап[адной] Русі).

Нарешті третя сила — княжа влада — до двох перших сил та їх ворожнечі, в залежності від місця, часу і обставин, ставилася ріжно.

Перші руські князі виступають як ватажки дружини і, тримаючися в краю її зброєю, трактують край і його тубільну людність тільки як корисний набуток. З початку ними кермує не державна гадка: слов'янську країну, що признала їх владу, князі вважають своїм маєтком, з котрого дістають певну скількість данини, тому боронять її від сусідів... Нарід живе давнім своїм порядком і тільки спокій від князів і варягів купує даниною, що платить князеві.

Але згодом князі хочуть збільшити свої доходи, тому організують свої суди замість вічевих або поруч з ними, і за свою працю і скорість суду беруть інший рід данини, званий виурою. Тому що князь спирається виключно на дружину і стає тим сильнішим, чим більше має дружини... то він старається притягти якнайбільшу скількість її, і щоб привабити і затримати при собі, робить все більші уступки, дає все ширші права і привілеї. Напр[иклад], розподіляє між ними сільські громади з правом побирати собі княжу данину. Далі — задобрює дружинників, даючи їм право судити і брати собі частину судових вир. Нарешті... вважаючи себе власниками всієї ще незалюдненої землі в своїм уділі, князі роздають її частинами дружинникам і таким чином забезпечують собі їх службу і виключають перехід членів дружини до інших князів. Через се дружинники стають людьми осілими; персональний інтерес зв'язує їх з краєм, і старе ім'я їх замінюється новою назвою *боляр*, себто людей більших, могутніших і сильніших. Вони й справді були болярами, і їх права тяжким тягарем падали на голову громад, особливо сільських”<sup>1</sup>.

“Рівнобіжно з розвоєм і укріпленням прав дружини громади поділяються на дві групи, і різниці між ними все збільшуються протягом удільно-вічевої доби. Се громади міські і сільські. Міські громади обстоюють свої вічеві права і знаходять досить сили, щоб змусити князів їх шанувати. Князі живуть серед них і змушені підтримувати добрі відносини з людністю, що їх безпосередньо окружає і вимагає пошани до її прав...

Зовсім відмінна доля спіткала громади сільські. Вони стоять далеко від урядового центру, впливи їх князеві не страшні, віче малолюдне, громадського війська (ополчення) князь не запобігає і в потребі може його покликати силою княжого авторитету. Села не укріплені і тому цілком відкриті для набігів половців, печенігів та інших степових орд. Вони неспроможні не тільки дійти потрібних достатків, але навіть і оборонити тяжкою працею добуті продукти свого хліборобства. Під назвою *смердів* вони терплять все тяжчий гніт дружинників — сі, коли їх і жалують, то тільки тому, що рахують на прибутки від їх праці. Після того як роздано боярам землі,

<sup>1</sup> “Содержание актов о козаках”, с. 2—5; переклад мій трохи свобідний, бо ранні писання покійного Антоновича визначаються не дуже прозорим російським стилем.

вони пильнують сі землі заселити такими людьми, щоб на їх працю мати повне і абсолютне право. Так вони заводять на Русі нову суспільну категорію: рабство. Спочатку набирають рабів з воєнно-полонених, далі з людей кабальних...

Таким чином, з одної сторони — старі права громад все більше обмежуються і заступаються впливами на них бояр. З другого боку — поруч них формується верства рабів, і вона загрожує громадам: через перехід членів громади в кабалу і через поширення на громади (досі напівзалежні від бояр) тих прав, які бояри мали над селами, де були оселені раби” (с. 5–8).

Але сей процес розвивається вповні тільки в Західній Україні. В Східній його перебиває монгольське спустошення. “Міста зруйновані, села попалені, люди побиті або повтікали в ліси і пустині”. Подніпров’я постраждало особливо тяжко.

“На придніпрянській території лишаються тільки громадяни (общинники) — хоч розігнані, але зате визволені сею зовнішню бурєю від того поневолення, що їх чекало. Вони помалу виходять із своїх нетрів, заселяють давніші села, і як не відновляють своїх громадянських (общинних) прав в колишній силі, то принаймні заховують ті останки їх (прав), які ще заціліли. Села, здебільшого визволені від бояр, зв’язуються з міськими громадами. Бояри лишаються в незначнім числі, та й ті обмежуються тим, що володіють своїми маєтками, залюдненими рабами. Смерди платять данину татарам, але у внутрішнім житті заховали своє самоврядування і укладом свого життя починають знову наблизитись до міських громад, що майже цілим заховали свій вічевий устрій.

Так от після приходу монголів центр життя України (Юго-Зап[адной] Руси) перейшов на Галич і Волинь. Дніпрянщина пустіє. Небезпека, що загрожує тут, на пограниччі з татарами, жене бояр переселятися на захід. Лишаються самі громадяни (общинники), що відкупаючися від татар грошима й кров’ю, підтримують внутрішнє своєрідне життя” (с. 9–11).

Згодом провід над ними беруть князі литовських династій, що, користаючи з занепаду князівсько-дружинного ладу на Русі, шукають тут собі володінь. Вони відновляють ще раз ті відносини, які існували колись, на погляд автора, в початках володіння варязьких князів:

“Сі князі, осівши на Русі, вдоволялися даниною, побираною від людності, котру вони звільнили від данини татарської й забезпечили від татарських нападів. Ся данина давала їм змогу наймати з місцевих людей більш-менш значне військо, а що на підвладну країну вони дивилися тільки як на джерело воєнної сили, то до внутрішнього



правління її не мішалися. Руські громади відітхнули вільніш. Рицарство литовських князів, чи приведене з Литви, чи найняте на місці, не вважалося окремою привілейованою верствою — не розширяло своїх прав коштом іншої людності; як люди, найняті князем за гроші, вони вважались його персональними слугами і були в повній від нього залежності. Невелику кількість давніших руських бояр, що лишилася в краю, литовські князі позбавили їх упривілейованого становища і обложили повинностями. Їх потомків потім стрічаємо під назвою бояр панцирних або путних. Вся інша людність Руси під литовським володінням складалася з двох категорій: свобідних членів громад (общинників) і рабів, що осадили колись руські бояри. Громади під володінням Литви користуються своїми давніми вічевими правами. Сліди політичного впливу міських громад стрічаємо в літописях раз у раз, аж поки старий вічевий устрій городів не заступило нове, принесене з Польщі, магдебурзьке право. Сільські громади відновлюють старе право самосуду, колись розбите впливами княжих тиунів. Вони рядять і судять згідно з старим звичаєм на вічевих або копних сходинах. Платячи данину князеві, лишаються без яких-небудь заперечень власниками земель, де споконвіку лежали їх села. Литовські князі не тільки не порушують їх прав, але навіть дають їм юридичну санкцію, включаючи до Литовського Статуту постанови звичайового права про копні суди. Добробут (благосостояние) руського народу під литовським володінням виявляє та обставина, що за весь час литовського володіння Литви на Україні (Юго-Зап[адною] Россиєю) ми не стрічаємо ні одної спроби з боку тубільців — скинути з себе їх панування. Навпаки, місцева людність бодай у тих частях, що підлягали в[еликим] князям литовським, отримує тривку організацію на своїх власних громадських (общественных) підставах (с. 16–18).

Але сей громадський уклад тривко тримався тільки в Наддніпрянщині. Поділля і Волинь, від р. 1434 особливо, підпадають впливам польського права, і тут вдруге розвивається боярсько-шляхетська верства; туди відливають сі елементи із східноукраїнських земель, тимчасом як “общинники” з усіх провінцій, забраних від Литви Польщею, тікали в краї дніпрянські і зміцняли тутешні громади, “поповнюючи убуток людності наслідком татарських спустошень”. З сим зростом громад мусили рахуватися тутешні князі — мусили опиратися безпосередньо на них і йти назустріч їх бажанням.

“Таким чином, в Придніпрянській Русі в XV і XVI в. бачимо громадський (общинный) лад, що зформувався органічно, вирісши з місцевих елементів, і скріпився під зверхністю князів Гедимінової династії або тих родів, що отримали тут уділи на рівних правах з Гедиміновичами... Ми стрічаємо його перші сліди саме тоді, як він

приходить до повної сили і розвитку — в початках XV століття. Тільки стрічаємо його під чужою, від татар перейнятою назвою *козаків*. Князі, що провадять ними, мають також окрему назву — *гетьманів*” (с. 22–23).

Розглянувши відомості про козаччину XVI в., автор зводить результати свого розбору до таких тез:

“Козаки се не що, як останки старих слов’янських громад, з характером воєнним, витвореним місцевими обставинами, і з новим іменем, що виникло в тій же воєнній обстанові.

Від своєї появи в історії і до Люблінської унії козаки живуть під управою князів з Гедимінового роду, заховуючи і розвиваючи під їх правлінням свій громадський (общинний) устрій.

Люблінська унія дає польському правительству і шляхті привід до ламання вільностей громад і кріпощення козаків шляхтичами на загальних підставах польського права.

Щоб розбити солідарне противідання козаків, Баторій хоче їх поріжнити. Приваблює одних далекою надією на шляхетство, а інших спихає на становище кріпаків. Поділяє таким чином козаків на легалізованих — реєстрових, і непризнаних — нереєстрових.

Перші повстання козаків проти Польщі, від Підкови до Лободи включно, мають виключно характер класової боротьби — за права громад.

Запоріжжя складається з людей, що тікають від кріпацтва тих країв, де його заведено раніш, ніж на Україні. Воно організується на тих же громадських (общинних) основах, тільки змінених військовими обставинами.

В залежності від ходу боротьби саме їм’я козаків має в різних часах різне значіння. До Баторія козаками звалися тільки українські члени громад (общинники) як окремий стан (сословие). Від Баторія — тільки козаки реєстрові, а нереєстрові зветься козацьким своєвільством, своєвільством українним і т. д. Але нарід дивиться інакше: козаками або військом Запорозьким він завсіди зве те, що має на собі воєнно-громадський (воєнно-общинний) становий характер. Тому повстанці селяни, міщани і т. д. зараз же приймають назву козаків, означуючи сим іменем осягнення тих станових прав, які були постійним ідеалом українського (южнорусского) народу” (с. 117–119).

Я випустив ті, часом невірні, висновки, які при тім Антонович робив у свій своїй першій великій праці, з свого становища толкуючи різні звістки пізніших хронік і компіляцій про формування козаччини. Сі помилки йому самому скоро стали ясні, і через них він відрікся від сеї своєї праці як невдалої першої проби, і вона доволі скоро прийшла в забуття. Але схема,

котру я вибрав з неї, лишилася характеристичною не тільки для самого Антоновича — для всього його історичного діла, але й для всієї сеї епохи української історіографії і громадської історичної ідеології, будши не особистим винаходом Антоновича, а підсумком всього історично-народницького напрямку, представленого у нас так само в працях Костомарова і Лазаревського, в великоросійській історіографії — слов'янофільської школою, в польській — істориками лелевелівської школи<sup>1</sup>. Протягом другої половини століття сеї народницький, чи демократичний, напрям еволюціонував від романтичного історичного народництва, представленого для нас тепер особливо яскраво костомаровськими “Книгами битія”, до чисто документальних робіт кінця століття. Одним з найбільш заслужених творців сеї еволюції був, власне, Антонович: саме в його роботах уточнювалася аналіза і документувалися висновки української історії литовсько-польської доби. Проте вищенаведена схема, близько споріднена з ідеями романтичного народництва, в тонах більш стриманих і обережних переходить в його найважливіших писаннях 1870–1880 рр. Так, в своїй монографії про овруцьку шляхту, 1867 р.\*<sup>1</sup>, він на конкретнім прикладі ілюструє наведену вище тезу про повільне заникання і пониження в соціальній єрархії старого боярства. В трактаті про городи (1868) освітлює конфлікт з феодальним литовським укладом старих городів як всенародніх центрів волостей: їх вилучення з складу землі, обмеження самоврядування і підпорядкування агентам центральної влади (тут уже не маємо тої ідеалізації литовських князів як реставраторів старого литовського побуту, як у студії про початки козаччини).

<sup>1</sup> Найбільш характеристичною і важливою в пізнішій історіографії працею Лелевеля вважаються його “Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej”, 1844 р.\* Тут сама назва слов'ян толкується як “збір”. “Племена жили розпорошені, хати й мешкання розсипані, кожна родина окремо, а коли траплялося відігнати неприятеля або якусь напасть, громадою (gminnie) збиралися, щоб дати одсіч. Невважаючи на загальне відокремлення, помічалось у них високе поняття братерства, що чинило з них одну цілість, “слов”, злиток громади, коли вони йшли до бою — з чого пішла й назва їх. Свої громадські сходини (swój gminny zbieg) звали теж збором, собором, зібранієм — коли громадилися для розв'язання якоїсь спільної справи. Від сих зборів, званих інакше вічами, округи їх дістали назву повітів”. Розвій культури серед східної слов'янщини висунув в центрі таких округ городи, що ставили осібні держави. В Польщі не було такої концентрації в городах: Болеслав Вел[икий] не має столиці, мандрує від города до города, від столиці до столиці, з повіту до повіту. Княжа влада спирається спочатку безпосередньо на громадах, але скріпляючися, вона ослаблює їх і їх коштом розвиває впливи військової, шляхетської верстви і т. д. (с. 33–34, 52, 73 й ін., вид. 1855, Polska, dzieje i gzeszu jej, т. III).

Смоленський в своїй студії про “історичні школи в Польщі”<sup>2</sup>\* вважає лелевелівську концепцію поглибленням схеми республіканських публіцистів часів “Великого Союму”, таких як Більгорський, автор трактату “O przuwożeniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeszurospolitej ustaw”, 1775\*, навіяного ідеями Руссо про походження держави.

Серед московських слов'янофілів громадську концепцію Антоновича найбільше нагадують звісні тези Константина Аксакова (“О древнем быте у славян вообще и русских в особенности”, 1852)\*, з його протиставленнями народу і держави і підчеркуваннями основного значіння “общини” в громадському укладі Старої Русі. Було б інтересно проаналізувати, наскільки Антонович, сам ідейний ученик Руссо, самостійно комбінував ідеї сучасних демократів-народників чи йшов за ким-небудь з сучасних істориків безпосередньо.

В студії про Київ і Київську землю (1882)\* Антонович детальніше і документальніше переглянув процес наверхування на останках старого устрою землі великокняжої доби нових явищ, витворених новими умовами життя, і дав нову концепцію початків козацтва — признаючи провідну ролу в сім процесі вже не князям литовської династії, а місцевим старостам-державцям. Він так формулює тут свій погляд на нього: “З кінцем XV століття в Київщині формується новий воєнний і землевласницький стан, на принципі рівноправності своїх членів; в свій побут він вносить старі принципи вічевого устрою. Сьому станові судилося в недалекий час виступити в обороні національних прав Київської Русі, завзято за них боротись і виграти справу, перед тим програму привілейованими верствами краю”.

Але з моментом коли сей стан, чи клас, в особах своїх провідників і всієї старшинської верстви від оборони основних прав мас — соціальних і економічних, звертається до соціального і державного будівництва і в основу його кладе соціальні й економічні прерогативи сеї старшинської верстви, покійний історик з апологета сього нового класу стає його суворим критиком. Він бачить в нім не тільки тих побідників, що виграла національну справу, — тих побідників, котрих не судять, але й легкодушних марнотратників, які змарнували великі народні сили, вложені в їх руки масами, що повірили їм свою справу, але в результаті кривавих зусиль, моря сліз і крові, чужої, а передусім своєї, зісталися часто без усякої участі в здобутках сеї боротьби. Одночасно з студією про початки козащини, обговореною вище, з’явилися короткі рефлексії молодого історика, виложені ним в поезії “З колишнього”, надрукованій під псевдонімом В.Маринчука в львівській “Меті” в книжці за жовтень 1863 р.\*:

У синіх жупанах, у шапках високих,  
І силою й видом могуче,  
На баських бахматах, спряжними рядами,  
В одежі і зброї блискучій  
Стає перед оком вельможне лицарство,  
Стає — и все кіньми басує,  
Побрякує в шаблі, покручує вуси,  
Все звисока — начеб гордує.  
Широкою волю, блискучую славу  
Вони колись добували;  
За волю, за славу, за милу родину  
Вони буйні голови клали;  
І волю безбрежню, і славу без краю  
Вони добули головами...  
І марне пустили кривавий добуток —

Не хтіли ділитися з братами.  
 І згинула, счезла лицарська родина,  
 Пішла ворогам на поталу,  
 І горде лицарство своїми ж руками  
 Собі ж таки яму придбало.  
 І з гомоном ради й з піснею бенкета,  
 Ворожою кров'ю політі,  
 І в сварці з собою, і з брязкотом битви,  
 І димом гарматнім обвиті —  
 Пішли у могилу, заснули навіки.  
 Все горді та пишні, як перше,  
 Та братам, та волі, лицарській родині  
 Зовсім ще від того не легше.  
 Ой хто ж ви, лицарі, — ой хто ж ви,  
 Хто ви молодецьке юнацтво?  
 Ой знаю вас, знаю, сребряники-дуки:  
 — Ви славне та горде козацтво!

\* \* \*

Встають вовки-сіроманці,  
 Залізні люди старини,  
 Твої останні, Україно,  
 Та найвірнішії сини!

І пам'ять вашу прокляли,  
 Прокляття у книжки вписали;  
 Про серце, долю, про життя  
 Вони у вас і не спитали.

В свитинах драних, без шапок,  
 Голодні, бідні, почорнілі,  
 Кров'ю із ран своїх політі,  
 Димом пожежі обгорілі.

Останні голови поклали  
 Вони за кривду свого люду,  
 Щоб правду боронить та волю;  
 Страшного не злякались суду.

Огонь і куля, спис і паля  
 По їх грудях, мабуть, гуляли,  
 І не зломивши сильну волю,  
 В могилу рядом їх уклали.

І темні, бідні і прокляті,  
 Пішли замічені в могилу;  
 Пішли без суду, понесли  
 З собою правду лиш та силу.

На вашім тілі — вашої кров'ю  
 Пани, уряди записали  
 За лиху долю люту кару,  
 Та з тим і спати вас поклали.

Ой хто ж ви, прокляті людьми,  
 Без дому і сім'ї бурлаки?  
 Хто ви такі, батьки-сердеги?  
 — Я знаю вас: ви гайдамаки!

Вельможне лицарство козацьке — сі “дуки-срібляники”, не схотіли поділитися з масою здобутою волею, й історик-народник відвертається від нього і звертає свої симпатії до інших, більше демократичних представників

українських інтересів. Присвячує монографію Палевій козаччині, перейняту ширими симпатіями до провідників сеї відродженої, демократичної козаччини. Потім займається, з не меншою ж любов'ю — “останніми і найвірнішими синами України”, проклятимися історією як розбійники-бандити гайдамаками, щоб відкрити соціальний і національний підклад гайдамацьких рухів і доказати, що зовсім не сама тільки охота до здобичі й авантюри водила ними.

На жаль, центральній добі — від Хмельницького до Мазепи, Антонович не присвятив спеціальної праці. Маємо тільки короткі уваги і характеристики. Погляд на Хмельницького у Антоновича двоїться. Признаючи в великім гетьмані індивідуальні здібності як воєнного організатора і стратега, він вважає його в останнім рахунку неудачником; але іноді складає сі неуспіхи на обставини і рівень суспільності, іншим разом підчеркує нездатність самого Хмельницького як політика. В ювілейній промові 1898 р., в 250 літ повстання\*, він підносить, що з історичного становища “треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупив громадські змагання мільйонної маси і зробив на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духових і інтелектуальних сил, що довело його — як тепер говориться — до перевтоми і прискорило кінець великого патріота”. Коли з нинішнього становища можна дорікати Хмельницькому (або краще сказати — можна жалкувати), що він не розвинув народних потягів до громадської свободи і вільного духового життя, “не уняв їх в чітку і конкретну схему і не утворив таких установ, які б перевели їх в життя”, — “то сі докори стануть безпідставними, коли згадати стан громадського розвитку народної маси та її представників в середині XVII в.”. Український нарід не мав здібностей державнотворчих; проби його представників, іноді дуже талановитих — як Данило Галицький, Омельковичі, Михайло Глинський, Мазепа — кінчилися нічим, тому що розбивались об індивідуалізм або протести народної маси<sup>1</sup>.

Але в приватнім курсі, читанім в гуртках молодезі, покійний історик досить виразно підчеркнув недотепність і старшини, і самого гетьмана в політиці: і в відносинах до польського уряду, і в усталенні взаємовідносин з Москвою, — хоча знов-таки в останнім рахунку виправдував се загальною недостатчею культурного підготовання<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> “Характеристика деятельности Б.Хмельницкого”. — “Чтения Общ[ества] Нестора”, т. XIII, с. 100; треба, одначе, мати на увазі, що се резюме, ледве чи правлене самим автором. Термінологія “южнорусская”, переказуючи я заміню її на “українську”.

<sup>2</sup> “Бесіди про козацькі часи”, 1897\* — знов-таки треба мати на увазі, що се запис не самого Антоновича, а одного з слухачів (В.М.Доманицького, наскільки знаю), тому цитувати її можна тільки з певним застереженням:

“Се (політичну безпорадність Хмельницького) можна з’ясувати собі тільки тим, що у Хмельницького не було ніякого політичного виховання. Коли йому удавалася справа, він путався і не знав, що робити далі. Одного і того часу він зав’язує дипломатичні стосунки в 3—4 суперечних напрямках і ніде не доводить їх до кінця. Се показує тільки, що культура народу стояла тоді дуже низько, що нарід був не готовий до політичного життя; він не розу-



В.Б.Антонович в українському убранні  
(фотографія 1860-х років)

Характеристичне для світогляду покійного історика було його становище до Мазепа. Незалежно від своєї долі “проклятого гетьмана”, Мазепа підкупав його своєю культурністю — се для нього “чоловік, найбільш освічений між українських діячів, при тім безсумнівно талановитий, і єдиний справжній політик з-поміж діячів XVII віку”. Антонович уважав його щирим патріотом, що дбав про повну незалежність свого краю:

“Але прямуючи до неї, він помилився шляхом: він цілком не вважав на демократичні ідеали маси народної, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підпер би його в боротьбі з московським урядом. Він думав зорганізувати Україну на зразок сусідніх держав, а там крізь (у Польщі, яка йому була найбільш знайома, Угорщині, Волощині і т. д.) він бачив монарха і аристократію, що підпирає того голову, а останній надав їй усяких привілеїв, аби утримати її при собі. Отже і Мазепа поставив, яко найголовнішу мету своєї діяльності, витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тоді тільки Україна здолає досягнути автономію, коли така аристократія витвориться. Його гетьманування тягнеться впродовж 22 років і за весь той час вся його діяльність прямувала до того, щоб утворити численну заможну аристократію.

Приготовуючи дворянство, Мазепа хоче, щоб воно було культурне, цивілізоване. Під його впливом старшина посилає синів своїх

мів ще, що він може зробити своїми силами. Коли нарід ішов проти поляків, то тільки інстинктивно, яко проти своїх гнобителів, бачучи, що йому дуже погано живеться під їх кормигою. Треба знати, що поставити замість поганого, треба принципів, які нарід мусить виставляти в своїй боротьбі. Той, хто стоїть на чолі повстання, мусить знати всю суму бажань свого народу. Докоряти Хмельницькому за незнання сього не можна: він викинув прапор повстання того нещасного часу, коли нарід мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі” (с. 80).

“Коли ми подивимося на те, яку силу дав Хмельницькому нарід, і як він скористувався з свого становища, ми мусимо признати повну недотепність його в справах політичних. В таких справах мало значіння має сила фізична, треба сили моральної, треба мати ясний ідеал, щоб нарід здолав досягнути свою мету, інакше сам нарід віддасть себе власними силами на поталу ворогам. Раз культура не приготувала нарід до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити” (с. 94—95).

Остаточну формулу поглядів на українську недержавність маємо в його передсмертній записці про скасування заборон українського слова — “Записки Укр[аїнського] наук[ового] товариства в Києві”, кн. III<sup>к</sup>:

“Применяя все сказанное к малорусской народности, мы должны признать, что народность эта совершенно лишена государственного инстинкта; она не только не составляла отдельного государства, но добровольно отклонила образование такового, даже в тот момент, когда исторические обстоятельства давали на то возможность (в половине XVII ст.). Малороссия вошла в состав Русского государства добровольно, без завоевания и борьбы и, вследствие этого, привнесла в новое государство лишь чувство любви и единения без тени всякого раздражения или озлобления.

Малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическом сепаратизме и всегда считала этот мотив для себя чуждым”.

Розуміється, супроти завдання записки автор мусив особливо підчеркувати українську лояльність; але в сім, скільки можна судити, він не розминався і з своїм переконанням.



до закордонних шкіл для науки; сам же він протегує та засновує школи на Україні. Добре відомо усім, оскільки він дорожив Київською академією, надаючи велику вагу і значіння розвиткові краюї культури: він наділяв її маєтностями, підняв її до значіння університету. Чернігівську колегію переробив він на вищу школу — немовби ліцей. Сам він листувався з багатьма ученими, усюди по Вкраїні заводив типографії.

Хоч ся цивілізація вела до того, щоб утворити і зміцнити дворянство, але ж заведене ним дворянство не відповідало його заходам. Мазепа знав се і надії свої покладав на нове покоління; для сього ж таки він закликав до себе чужоземних дворян: ми бачимо при ньому цілий полк з польської шляхти. Готуючи собі такі сили, Мазепа тим самим наразився на народну реакцію: звикши звертати увагу тільки на дворянські сили, він зовсім не вважав на бажання народні, які цілком розминалися з заходом гетьмана”.

В результаті був неминучий політичний крах. “Народні маси декілька разів давали знати Мазепі свої сили, та він провадив далі свою політичну помилку, і мусив згинутися”<sup>1</sup>.

Не продовжую виписок. Думаю, що наведеного буде досить для моєї мети — ідеологічного обрису Антоновича. Він писав небагато, і головню лишив пам’ять як видавець матеріалу, пізніш — як археолог. В його творах узагальнення грають невелику ролю і переважно никнуть між фактичним матеріалом — з виїмком першої праці, котра дає тому цінний ключ до його історичного світогляду, і через те я присвятив їй особливу увагу. Ті публікації, які могли б найбільше дати для пізнання його ідеології — як “Три національні типи”, “Бесіди про козацькі часи”, — ми маємо не в автентичній записі автора, тому посилатися на них треба з деякою обережністю. Тимчасом як ідеолог Антонович дуже інтересний, яскравий і впливовий, тому вимагає великої уваги і пильного студіювання.

В своїй “Сповіді”, писаній 1861 р., пояснюючи ті мотиви, які привели його до рішення розірвати з польським громадянством і стати в його очах “перевертнем”, щоб працювати в рядах нової української демократії на користь трудящого народу, “серед котрого я виріс, котрого я знав, котрого гірку долю бачив у кождому селі, де тільки володів ним шляхтич, і чув з його уст не одну сумну пісню, не одне чесне приятельське слово (хоч я був панич), не одну трагічну повість про зотліле в тузі і в безплідній праці життя”, — він висловляв надію, що “своєю працею і любов’ю він заслужить коли-небудь, що українці признають його сином свого народу, тому що він готов усе розділити з ним”. Я не буду повторювати того, що говорилося

<sup>1</sup> Бесіди про козацькі часи, с. 108, 110 і далі.

стільки разів з сього приводу — що сею любов'ю і працею Антонович здобув собі місце в першій ряді нашого національного пантеону. Але я хочу сказати, що ми, українська інтелігенція, досі не сповнили свого обов'язку перед людиною, що стільки літ тому прийшла до нас, щоб “усе розділити з нами”. Ми не постарались відповідно вивчити і освітити його життя, повне самовідреченої любові і праці для нашого народу. Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований. Історична секція Комісії української історіографії рішила скористати з нинішньої річниці, щоб про се нагадати\*. Через 5 літ наступить 25-ліття з дня смерті Антоновича, а через 6 — століття з дня його народження. Нинішнє наше засідання нехай буде тому пригадкою — щоб у сі столітні роковини українські трудящі маси знали Антоновича як одного з найбільш заслужених діячів нашого національного відродження, як людину, що дійсно жертвувала всім, аби розділити долю сих трудящих мас.

М.Грушевський докладно проаналізував висловлені в полеміці аргументи у виданому 1925 р. у Києві четвертому томі (“Устна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII—XVII”) своєї багатотомної “Історії української літератури”.

### З соціально-національних концепцій Антоновича

Перша публікація: Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 3—16. Підпис на початку статті: *Акад. Михайло Грушевський*. Дата не указана. У примітці до назви зазначено, що текст читаний “в присвяченім пам’яті Антоновича засіданні Історичної секції і Комісії історіографії 25 березня [1928 р.]”.

Машинопис з авторськими правками (чорнилом та олівцем) і друкарськими позначками зберігається в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17184. — 25 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч навкис напис чорнилом “Укр. 1220”. Вгорі над назвою М.Грушевським дописано: “Дорогий пам’яті Володимира Боніфатійовича Антоновича в двадцятиліття смерті”. (Спочатку було написано “Пам’яті Володимира Боніфатійовича Антоновича в двадцятиліття смерті”, потім дописано слово “Дорогий”, слово “Пам’яті” виправлено на “пам’яті”). Підпис у кінці статті: *Михайло Грушевський*.

Передруковано без коментарів: Український історик: Журнал історії і українознавства. — Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. — № 1—4 (81—84): У п’ятдесятиліття смерті М.Грушевського. — С. 200—218; Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський. — Т. 1. — К.: Заповіт, 1997. — С. 118—128.

Подається за першодруком.

Стаття написана з нагоди двадцятиліття смерті визначного українського історика, археолога, етнографа, археографа, громадського діяча В.Б.Антоновича (1830 (1834?) — 1908) та опублікована у розділі часопису, що замість традиційної назви “Розвідки й замітки” мав заголовок “Дорогий пам’яті Володимира Боніфатійовича Антоновича в двадцятиліття смерті”. У даному розділі, крім статті М.Грушевського, були опубліковані праці: *Гермайзе О.* В.Б.Антонович в українській історіографії (с. 17—32); *Кордуба М.* Зв’язки Антоновича з Галичиною (с. 33—78); *Синявський А.* З публіцистичної діяльності В.Б.Антоновича. Листування з М.Ф.Комаровим (1889—1891) (с. 79—87); *Ляскоронський В.* Володимир Боніфатійович Антонович як археолог (с. 88—93); *Єгуннова-Щербина С.* Пам’яті В.Б.Антоновича (Сторінка споминів) (с. 94—98); *Бужинський М.* Листи В.Б.Антоновича до Б.С.Познанського (с. 99—108); *Бухбіндер Н.* Листи В.Б.Антоновича до А.Н.Піпїна (с. 109); *Гаєвський С.* “Разговоры души с телом” (один зі збірників бібліотеки В.Б.Антоновича) (с. 110—116).

На засіданні Історичної секції та зв’язаних з нею Історичних установ ВУАН, що відбулось 25 березня 1928 р. та було проведене з нагоди двадцятиліття смерті В.Б.Антоновича, доповіді були виголошені М.Грушевським (“З соціально-політичних концепцій Антоновича”), О.Гермайзе (“Антонович в українській історіографії”) та М.Кордубою (“Українська історіографія і Галичина”).

**с. 267 ...о сій порі ховали ми Володимира Боніфатійовича Антоновича** — похорон В.Б.Антоновича відбувся 11 (24) березня 1908 р.

**...книжечку Андрія Белого — “Крещеный китаец”** — йдеться про видання: *Белый Андрей.* Крещеный китаец. — М.: Никитинские субботники, 1927. — 236 с. Далі М.Грушевський цитує цей роман.

**Моя промова над труною Антоновича в “Літ[ературно]-науков[им] вістнику”, 1908, кн. IV** — див.: Пам’яті Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. XLII. — Кн. IV. — С. 20–21. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 358–359.

**с. 268 Валеріяном Калінкою, визначним польським істориком, містиком-моралістом, керівником церковно-політичної монашої організації “Zmartwychwstania”...** — про “Zmartwychwstania” (з пол.: “Воскресіння мертвих”) М.Грушевський писав у 1899 р. у “Листах з-над Полтви”: “Виховання руської інтелігенції, прихильної Польщі й римському католицизму, має на меті орден змертвихвстанців (*Zmartwychwstania Pańskiego*), заснований польськими патріотами в 30-х роках сього століття з польсько-месіаністичними цілями. У Львові сей орден має конвікт, куди приймає задушно хлопчиків-русинів для виховання в згаданім напрямі. Під проводом свого давнішого настоятеля Смоліковського і особливо кс[ьондза] В.Калінки (звісного польського історика) орден сповняв сю свою задачу дуже зручно, але по смерті Калінки якось, здається, підупав”. Див.: *Грушевський М.* Листи з-над Полтви. Лист другий // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2002. — Т. 1. — С. 151.

**с. 269 tertius gaudens** — з лат.: третій, який радіє; особа, яка виграє від чвари двох інших сторін.

**Автобіографія Антоновича, розпочата ним перед смертю, зісталася недокінченою** — кілька уривків з початку автобіографії В.Антоновича були надруковані М.Грушевським із переданого йому родиною покійного В.Антоновича рукопису у часопису “Літературно-науковий вістник”. Див.: Автобіографічні записки Володимира Антоновича (уривки у 3 ч.) // Літературно-науковий вістник. — 1908. — Т. XLIII: Кн. VII. — С. 3–17; Кн. VIII. — С. 193–204; Кн. IX. — С. 387–407.

“Автобіографічні записки” складаються з двох частин. Перша з них — це власноручно написані В.Антоновичем у 1897 та 1900 рр. розділи “Антропология”, “Дитячі спомини (1834–1840)”, “Дальші дитячі споминки. Наука домашня (1840–1844)”, що були надруковані у 7-й та 8-й книжках “Літературно-наукового вістника”. Друга частина утворена мемуарами, які перед смертю були надиктовані В.Антоновичем Д.Дорошенку. Вони побачили світ у 9-й книжці “Літературно-наукового вістника” також із розбивкою на розділи (“Польське суспільство України”, “Подорожі по Україні”, “Суд” (обривався на півслові), “Початок Старої громади”). У 1924 р. В.Міяковський у журналі “Україна” опублікував новознайдені сторінки “Автобіографічних записок”, уточнивши назви розділів “Суд” (стало “Дворянський суд на хлопоманами”) і “Початок Старої громади” (стало “Початок української громади”) та додавши ще один розділ, якого не було у публікації 1908 р. (“Політичні процеси й догляд поліції”). Див.: Нові сторінки з автобіографії В.Б.Антоновича / Публ. В.Міяковського // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 151–160.

**На сю сторону я звернув увагу в своїй доповіді про основні ідеї творчості Антоновича в III книжці “Записок Укр[аїнського] наукового товариства в Києві”, 1909** — йдеться про роботу: *Грушевський М.* Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності // Записки Українського наукового товариства у Києві. — 1909. — Кн. III. — С. 5–14. Передруковано: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 185–191.

**с. 270 ...його славною “Сповіддю”...** — йдеться про роботу: *Антонович В.* Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке “Основы” “Что об этом думать?” и письма пана Падалицы в X книжке // Основа. — 1862. — № 1. — С. 83–96. Про історію появи “Сповіді” та її значення див. коментарі В.Ульяновського у виданні: *Антонович В.Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори /

Упор. О.Тодійчук, В.Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В.Ульяновського. — К.: Либідь, 1995. — С. 753–754. Далі М.Грушевський цитує цю статтю у власному перекладі з російської.

**“Серед такого суспільства я опинився, скінчивши гімназію... —** М.Грушевський цитує згадану роботу В.Антоновича у власному перекладі з російської.

**...з книжок Скальковського “История Новой Сечи”, “Наезды гайдамак” —** йдеться про видання: 1) Скальковский А. История Новой Сечи или последнего коша Запорожского. — Одесса: Городская типография, 1841. — VIII, 439, IV с. У 1846 р. побачило світ друге, виправлене та доповнене, видання у 3 частинах; у 1885–1886 рр. — третє видання, також у 3 частинах. 2) Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии. 1733–1768. — Одесса: Городская типография, 1845. — 230, II с.

**с. 272 Див. його “Три національні типи народні”, запись слухачів, підписана “Низенко”, в “Правді”, 1888, с. 162... —** М.Грушевський цитує написану українською мовою статтю: Низенко [Антонович В.] Три національні типи народні // Правда. — Львів. — 1888. — Річн. XIV. — Вип. III. — С. 157–169. Вважається, що стаття є частиною конспекту лекцій В.Антоновича з української антропології та етнографії, які він читав упродовж 1880-х — у середині 1890-х рр. на приватних квартирах для окремих груп молоді. Даний уривок з’явився у “Правді” завдяки заходам О.Кониського.

**с. 274 “Книга битія українського народу” — сей канон українського демократизму... —** йдеться про написану М.Костомаровим “Книгу битія українського народу”. Докладніше див. коментар до статті “Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роки” (с. 435 даного видання).

**...розпочата монографією про початки козацтва 1863 р. ... —** мова йде про: Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1500–1648). — Т. 1. — К.: Типография И. и А.Давиденко, 1863. — СХХ, 432 с. Том складався з передмови В.Антоновича “Содержание актов о козаках (1500–1648)” (с. I–СХХ) та збірки актів (с. 1–432).

Другий том опублікований у 1868 р. Див.: Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1679–1716). — Т. 2. — К.: Типография Е.Федорова, 1868. — IV, 197, 846 с. Том складався з передмови М.Юзефовича, вступної статті В.Антоновича “Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)” (с. 1–197) та збірки актів (с. 1–846). Окремо побачила світ відбитка передмови під назвою “Последние времена козачества на правой стороне Днепра (По актам с 1679 по 1716 г.)” (К., 1868. — 197 с.).

**...продовжена студією про городи 1868... —** йдеться про видання, дозволене цензурою у жовтні 1868 р. та опубліковане у 1869 р.: Архив Юго-Западной России. — Ч. V: Акты о городах (1432–1798). — Т. I. — К.: Университетская типография, 1869. — 94, 636 с. Том складався з передмови В.Антоновича (с. 1–94) та збірки актів (с. 1–636).

**...розвідку Іванішева про копні суди, або, як вона називалась, — “О древних сельских общинах в Юго-Западной России” —** йдеться про роботу: Іванішев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. — К.: Типография Федорова и Мин, 1863. — IV, 72 с. Студії М.Іванішева передувала коротенька (на півтори сторінки) передмова В.Антоновича; М.Грушевський далі її цитує та переказує.

**с. 275 “В добі так званої удільно-вічевої Русі, від кінця IX і до початку XIV віку... —** тут і далі М.Грушевський у власному, досить довільному, як він сам нижче визначає, перекладі з російської (із позначенням відповідних сторінок та наводячи окремі терміни мовою оригіналу) цитує й переказує передмову В.Антоновича “Содержание

актов о козаках 1500–1648 год.” (Архив Юго-Западной России. — Ч. III: Акты о козаках (1500–1648). — Т. 1.).

**с. 280 ...своїй монографії про овруцьку шляхту, 1867 р. ...** — йдеться про студію В. Антоновича “Содержание актов об околичной шляхте” (с. 1–62), що передувала збірці актів (с. 1–460) у виданні: Архив Юго-Западной России. — Ч. IV: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. — Т. 1. — К.: Типография Е. Федорова, 1867. — LV, 62, 460 с. Окремо дана праця була надрукована під титулом “О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России”.

**Найбільш ... важливою... працею Лелевеля вважаються його “Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej”, 1844 р.** — йдеться про працю, що вперше була опублікована у 1844 р. французькою мовою у другому томі “Історії Польщі” Й. Лелевеля. Див.: *Lelewel J. Considérations sur l'état politique de l'ancienne Pologne et sur l'histoire de son peuple // Lelewel J. Histoire de Pologne. T. 2: la Pologne sous le règne de Stanislaw-Auguste Poniatowski.* — Paris, Lille: Librairie Polonaise, 1844. — S. 1–71 (окрема пагінація).

М. Грушевський цитує цю працю Й. Лелевеля у власному перекладі (із зазначенням сторінок) з польського видання 1855 р. Див.: *Lelewel J. Polska, dzieje i rzeszy jej.* Т. III: *Uprzednia myśl czyli Słowa do poszukiwań wstępne; Uwagi nad dziejami Polski i ludu jej; Historyczna parallela Hiszpanii z Polską w XVI, XVII, XVIII wieku.* — Poznań: Nakł. J. K. Żupańskiego, 1855. — 327 р.

**Смоленський в своїй студії про “історичні школи в Польщі” ...** — йдеться про працю: *Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce: główne kierunki poglądów na przeszłość.* — Warszawa: Gebethner i Wolff, 1898. — 86 s.

**...Віельгорський, автор трактату “О przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw”, 1775... —** М. Грушевський помилився із прізвиськом та датою (виправлені упорядником; у першодруку помилково було зазначено: “Врублевський, автор трактату “О przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw”, 1774”). Йдеться про трактат: *Wielhorski M. O przywróceniu dawnego rządu według pierwiastkowych Rzeczypospolitej ustaw.* — [Amsterdam], 1775. — 464 s.

**...тези Константина Аксакова (“О древнем быте у славян вообще и русских в особенности”, 1852)... —** див.: *Аксаков К. О древнем быте у славян вообще и у русских в особенности: По поводу мнений о родовом быте.* — М.: Типография А. Семена, 1852. — 139 с.

**с. 281 ...студії про Київ і Київську землю (1882)... —** М. Грушевський говорить про роботу: *Антонович В. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // Киевская старина.* — 1882. — Кн. 1. — С. 1–48. Стаття була передрукована у “Монографиях по истории Западной и Юго-Западной России” (К. — 1885. — С. 221–264). Цитату з даної студії (Киевская старина. — 1882. — Кн. 1. — С. 35) М. Грушевський подає у власному перекладі з російської.

**...в поезії “З колишнього”, надрукованій під псевдонімом В. Маринчука в львівській “Меті” в книжці за жовтень 1863 р.** — див.: *Маринчук В. [Антонович В.] З колишнього: Вірш // Мета.* — Львів, 1863. — Зошит 3. — Жовтень. — С. 179; був передрукований у львівській газеті “Діло” (1908. — Ч. 65. — С. 3).

**с. 283 В ювілейній промові 1898 р., в 250 літ повстання... —** опубліковано: *Антонович В. Характеристика деятельности Богдана Хмельницкого // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.* — 1899. — Кн. XIII. — С. 100–104. М. Грушевський подає цитати з даної доповіді у власному перекладі. Упорядником виправлено номер книги (у першодруку помилково було зазначено кн. XII).

**“Бесіди про козацькі часи”, 1897... —** див.: *[Антонович В.] Бесіди про часи козацькі на Україні.* — Чернівці, 1897. — 159 с. Дана робота є записом лекцій В. Ан-

тоновича, які він читав приватно у 1895/1896 рр. українською мовою, на обкладинці автор не зазначений. Записи велись групою слухачів, головно В.Доманицьким (тоді був студентом першого курсу) та А.Кучинським, загальна стилістична редакція здійснена О.Кониським. Книга В.Антоновичем не редагувалась і була надрукована за його відсутності.

**с. 285 ...його передсмертній записці про скасування заборон українського слова — “Записки Укр[аїнського] наук[ового] товариства в Києві”, кн. III** — йдеться про написану у 1905 р. за офіційним дорученням історично-філологічного факультету Київського університету св. Володимира записку, що була надрукована мовою оригіналу (тобто російською) після смерті вченого. Назва записки дана українською мовою редакцією часопису. Див.: Записка Вол. Антоновича в справі обмежень української мови // Записки Українського наукового товариства в Києві. — 1908. — Кн. III. — С. 33–39.

**с. 287 Антонович як історик, як громадський діяч і як людина не досліджений і не спопуляризований. Історична секція Комісії української історіографії рішила скористати в нинішньої річниці, щоб про се нагадати** — вшанування пам'яті В.Антоновича, згідно з планом М.Грушевського, йшло у кількох напрямках. 25 березня 1928 р. відбулося засідання Історичної секції ВУАН, на якому були зачитані доповіді М.Грушевського, О.Гермайзе та М.Кордуби про життя та громадську і наукову діяльність В.Антоновича. 10 травня 1928 р. було проведене прилюдне засідання Комісії української історіографії, на якому заслухали доповіді О.Малиновського (“Антонович як дослідник звичаєвого права”) та А.Синявського (“Антонович як краєзнавець”). Ці доповіді вкупі з іншими працями, також заслуханими та обговореними на засіданнях Історичної секції ВУАН, були надруковані у 5-му та 6-му числах часопису “Україна” за 1928 р.

Заходами Історичної секції ВУАН, зокрема Комісії для дослідження нової української історіографії та новішої історії України, було проведено виставку рукописів та меморіальних речей В.Антоновича (24 березня — 4 квітня 1928 р.), впорядковано бібліографію історика, а також здійснено розшук його невиданих творів і біографічних матеріалів. У 1928/1929 рр. був складений план підготовки Повного видання творів В.Антоновича у 9 томах (т. I — писання автобіографічні, публіцистичні й наукові широкого синтетичного характеру, коротка біографія і бібліографічний показник творів; т. II — історія козаччини; т. III — гайдамаччина і її відгомони; т. IV — праці, присвячені соціальним верствам України; т. V — історична географія, історія колонізації, економіки і побуту; т. VI — історія політична; т. VII — історіографія, критичні статті і рецензії; т. VIII — археологія; т. IX — листування і біографічні матеріали). Головним упорядником Повного видання стала удова В.Антоновича К.Мельник-Антонович, до роботи також були залучені наукові співробітники Історичних установ М.Ткаченко та В.Юркевич. У 1932 р. перший том був виданий (див.: *Антонович В.* Твори. Повне видання. — К., 1932. — III–XC, 3–310 с.), готувалися другий та третій томи, однак через погром Історичних установ М.Грушевського опубліковані вони не були, проект повного видання творів залишився незреалізованим.

### **З публіцистичних писань Костомарова**

Перша публікація: Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова / За ред. М.Грушевського. — К.: Держвидав України, 1928. — С. III–XXI. Підпис у кінці статті: *М.Грушевський*. Наприкінці статті зазначено: “В сорок третю річницю смерті М.І.Костомарова”.

Публікується за першодруком.

## ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...ВЕРНУВСЯ НА РАДЯНСЬКУ УКРАЇНУ, ДО КИЄВА, СПОДІВАЮЧИСЬ ПОВЕСТИ ІНТЕНСИВНУ НАУКОВУ РОБОТУ...” .....	V	
<b>ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ</b> .....	1	
П'ятдесят літ “Исторических песен малорусского народа” Антоновича і Драгоманова. ....	3	428
Береження і дослідження побутового і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання. ....	19	432
Костомаров і Новітня Україна. В сорокові роковини .....	32	435
Впливи чеського національного руху XIV–XV в. в українськiм житті і творчості як проблема досліду. Кілька заміток і дезідерат. ....	58	438
Місія Драгоманова. ....	69	440
Ганебні пам'яті .....	104	446
Апостолові праці .....	111	448
Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й підлітками. ...	137	453
Відродження французької соціологічної школи. ....	143	454
Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла .....	151	456
Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості .....	173	458
В двадцять п'яті роковини смерті Ол.М.Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження .....	219	464
Історія слов'янських літератур — фікція чи необхідний науковий постулат? .....	238	469
“Малороссийские песни” Максимовича і століття української наукової праці .....	244	470
Сто літ українського народництва .....	260	474
З соціально-національних концепцій Антоновича. ....	267	476
З публіцистичних писань Костомарова. ....	288	480
Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища. ...	314	487
Чернігів і Сіверщина в українській історії. Кілька спостережень, здогадів і побажань .....	335	488
Об'єднання східного слов'янства та плани експансії на Балканах у 1654–1655 роках .....	351	490
Велике діло .....	356	497
До історії Переяславської Ради 1654 року .....	365	499
Сулиминє військо в 1654 році. ....	373	507
Етнографічне діло Костомарова .....	377	507



Три академії . . . . .	399	515
Ювілей львівських “Записок” і постулату Української академії наук . . . .	413	518
З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою . . . .	418	520
Незвісний епізод з життя Дорошенка. . . . .	423	522
<b>КОМЕНТАРІ</b> . . . . .		428
<b>ПОКАЖЧИК ІМЕН</b> . . . . .		524

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

---

## Грушевський Михайло Сергійович

---

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга I

Серія “Історичні студії та розвідки”  
(1924–1930)

Редактор	<i>І.Савлук</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>В.Гоменюк</i>

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Асадему. Офс. друк.  
Ум. друк. арк. 48,6. Обл.-вид. арк. 42,0.  
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство  
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”  
79008 Львів, вул. Галицька, 21  
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014 р.  
[www.svit.gov.ua](http://www.svit.gov.ua)  
e-mail: [office@svit.gov.ua](mailto:office@svit.gov.ua)  
[svit\\_vydav@ukr.net](mailto:svit_vydav@ukr.net)

Друк Державне видавництво “Преса України”  
03047 Київ, пр-т Перемоги, 50  
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № .

- Г91 **Грушевський М.С.**  
Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —  
Т. 10. Кн. I : Серія “Історичні студії та розвідки” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 600 с.  
ISBN 978-966-603-223-5  
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)

Перша книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки”. У книзі вміщені 28 статей з історії України, української історіографії, соціології та етнології, що були написані визначним українським істориком у 1924—1930 рр. в радянській Україні та опубліковані у виданнях Всеукраїнської академії наук та за кордоном. Статті, надруковані М.Грушевським вперше іноземними мовами, подаються у книзі у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477)**  
**ББК 63.3(4УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5  
ISBN 978-966-603-921-0 (Т. 10. Кн. I)